

МУҒАЛЛИМ ҲАМ ЎЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ

Илимий-методикалық журнал

№ 2 2024

гуманитарные науки
естественные науки
технические науки

МОУНАҚ

O'ZBEK TILIDA TILAK VA TABRIK NUTQIY AKTLARINING MILLIY-MADANIY BELGISIGA ASOSLANGAN VERBAL ASSOTSIATSIYALASHUVINI O'RGATISHDA GRAFIK ORGANAYZERLARDAN FOYDALANISH

Muratova N.B.

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti
O'zbek tilshunosligi kafedrasida o'qituvchisi*

Tayanch so'zlar: ekspressiv leksemalar, assotsiatsiya, assotsiativ tilshunoslik, verbal assotsiatsiya, assotsiativ munosabat, psixologik assotsiatsiya, emotsional leksemalar, leksema, lisoniy birliklar, tilak va tabrik nutqiy akti, ekstralingvistik va paralingvistik vositalar, ko'chma ma'noli so'zlar, nutqiy muloqot, verbal va nonverbal vositalar.

Ключевые слова: экспрессивные лексемы, ассоциации, ассоциативная лингвистика, речевая ассоциация, ассоциативная связь, психологическая ассоциация, эмоциональные лексемы, лексемы, языковые единицы, речевой акт пожелания и приветствия, экстралингвистические и паралингвистические средства, образные слова, речевое общение, вербальные и невербальные средства.

Key words: expressive lexemes, association, associative linguistics, verbal association, associative relationship, psychological association, emotional lexemes, lexeme, linguistic units, speech act of wish and greeting, extralinguistic and paralinguistic tools, figurative words, speech communication, verbal and non-verbal means.

“Assotsiativ tilshunoslikning tadqiq ob'yekti assotsiativ tafakkur hosilalari bo'lmish assotsiatsiyalardir, uning ilmiy-nazariy asosini assotsiativ munosabat nazariyasi tashkil etadi. Inson psixologik tasavvuri bilan bog'liq holda til birliklari munosabatida kuzatiluvchi assotsiativ munosabat mazkur tilshunoslik yo'nalishining markaziy tushunchalaridan biri hisoblanadi”. Darhaqiqat, til birliklarining inson psixologik tasavvuri bilan bog'liq tarzda bir-biri bilan bu tarzda munosabatga kirishuvi assotsiativ munosabat deyiladi. Tilshunos A. Nurmonov ta'kidlaganidek “Lisoniy birliklar nutq jarayonidan tashqarida o'zaro qandaydir umumiy belgi asosida xotirada muayyan guruhlariga birlashib turadi”. Masalan, Tug'ilgan kun so'zi onga to'rt, shamlar, tabrik, sovg'alar kabi bir qancha so'zlar

bilan bog‘lanib turadi. Ba‘zan tilshunoslar assotsiativ munosabat va paradigmatik munosabat terminlarining muqobil holatda qo‘llanishi kuzatiladi.

Verbal assotsiatsiyada, tilda aniq o‘zining ifodasiga ega bo‘lgan so‘zlar mavjud bo‘ladi va ushbu so‘zlar bir-birini yodga soluvchi voqelik, narsa-predmet va hokazolarda aks etadi. Darhaqiqat, lingvistik assotsiatsiya psixologik assotsiatsiyadan tubdan farq qiladi. Lingvistik assotsiatsiyada tilda aniq verbal ifodasiga ega bo‘lgan va bir-birini yodga solib turuvchi ikki va undan ortiq voqelik, narsa-predmet, belgi, harakat-holat va hokazolar aloqasi aks etsa; psixologik assotsiatsiya inson ongida yuzaga kelgan bir-birini kuzatib yuruvchi psixik elementlar (g‘oyalar, fikrlar, tasavvurlar, his-tuyg‘u va boshqalar) munosabatini ifoda etadi. Masalan: “baxtli” deyilganda, o‘tkazilgan kichik tajribalarda shu ma‘lum bo‘ldiki, xotiramizga oila, farzand, umr yo‘ldosh, ota-ona, yaxshi ish, uy, moshina kabi assotsiativ birliklar namoyon bo‘ladi. Psixologik assotsiatsiyada esa insonning ongida yuzaga kelgan tasavvurlar, g‘oyalar, fikrlar o‘z ifodasini topadi. Buni ham yuqorida “baxt” so‘zi misolida ko‘rib chiqamiz. Baxt nomini eshitib, inson hayotining eng buyuk ne‘mati, baxtga hamma ham erisha olmasligi, baxtli bo‘lish har bir insonning o‘z qo‘lida ekanligi, yoki baxt kimga borasan sochi paxmoq, qo‘li o‘xloqqa kabi iboralari ham gavdalanadi.

Assotsiativ tilshunoslikda tadqiqotlar olib borgan tilshunoslarning fikrlariga tayangan holda, assotsiatsiyalarni tasnifini tahlil qildik. Biz bu tasnif asosida emotsional so‘zlarning verbal assotsiatsiyalashuni o‘rgandik va shuni tadqiqotlardan ko‘rdikki, emotsional leksemalar ham turli belgisiga asoslangan holda verbal assotsiatsiyalanadi. Yuqorida keltirilgan lingvistik omillar bilan bog‘liq holda hosil bo‘ladigan assotsiatsiyalarni turlicha tasniflash mumkin: Quyida tilak va tabrik njutqiy aktlarining milliy-madaniy belgisiga asoslangan assotsiatsiyani tasnifladik. Tashqi olam va unda sodir bo‘layotgan rang-barang voqea-hodisalar, kishilar o‘rtasidagi ijtimoiy, siyosiy, madaniy, hissiy munosabatlarning verbal ifodasida leksik birliklar alohida o‘rin tutadi. Leksik birliklar semantikasida umuminsoniyatga yoki muayyan etnosga xos madaniyat belgilari ham aks etadi. Muayyan etnosning milliy-madaniy xususiyatlari alohida olingan leksik birliklar misolida ochib beriladi. Ayni shu birliklar tilning milliy-madaniylik belgisini yorqin namoyish eta oladi. Masalan, chaqaloq tug‘ilishi, chaqaloq tug‘ilganda ism qo‘yish, it ko‘ylak kiydirish, cho‘mlitirish, soch olish, tirnoq olish, beshik to‘y, kokil olish, bir yoshga to‘lganda o‘tkaziladigan marosim, chaqaloqning tishi chiqishidan oldin, tishi chiqishi kechikkanda, sut tish tushgandagi amalga oshiriladigan irimlar, qilinadigan niyatlar, sunnat to‘y, sumka ko‘tardi, muchal to‘y, ikki yoshning turmush qurish to‘yi va bu jarayondagi ketma – ket amalga oshiriladigan marosimlar: non sidirish, fотиha, uztish, nikoh to‘yi, kampir o‘ldi, oyoq bosti, kuyovning chopanini tikish jarayoni, soch silatar,

ota yupatar, kelinsalom, yuzochar, chaqirdi, qurbonlik, soch oqarsin, yubiley to‘yi bundan tashqari milliy bayramlarimiz: Navro‘z, hayit kabi millilik, urf-odatlar aks etgan marosimlarni ko‘z oldimizga keltirganimizda bizda assotsiatsiya bo‘lishi tabiiy. Shu bilan birga, ematsional so‘zlarning tafakkurimizda aks etishi ham har bir marosimda o‘ziga xos assotsiatsiya bo‘ladi. Bu jarayon esa, yakka ko‘rinishdagi yoki jamoaviy assatsiatsiya ham bo‘lishi mumkin.

Tilak va tabrik leksemalar ham milliy-madaniy belgisiga asoslangan holda verbal assotsiatsiyalanadi.

Tilak va tabrik leksemalarining milliy-madaniy belgisiga asoslangan verbal assotsiatsiyasi		
Marosim, urf - odat va milliy bayramlar nomi	Marasim haqida tushuncha	Emotsional(tilak va tabrik) leksemalarning verbal assotsiatsiyalashuvi
Chaqaloq tug‘ilganda		Ota – onasi bilan bersin.
Chaqaloq tug‘ilganda ism qo‘yish	Har bir inson dunyoga kelgandan so‘ng domla yoki oilaning, urug‘ning nuroniy kishisi tomonidan qulog‘iga azon aytiladi va ismi aytiladi.	Otida qarisin, ismi jismiga mos inson bo‘lsin.
Ko‘ylak kiydirish	Chaqaloq tug‘ilganda unga loyiq qilib ko‘ylak tikiladi. Bu “It ko‘ylak” deyiladi. Uning etagi tikilmaydi, qaytarilmaydi.	Davomli bo‘lsin, ko‘ylaklarni ko‘pini to‘zdirsin. Orqasidan yana chaqaloqlar tug‘ilsin.
Cho‘miltirish	Bu marosimda suvga tuz(qiz chaqaloq bo‘lsa, uchta qo‘shnining uyidan olinadi, o‘g‘il chaqaloq bo‘lsa), tandirdan pishgan tuproq, pul, tanga, ba‘zi joylarda tilla taqinchoqlar tog‘oraga solinadi.	Tanasi tandir tuprog‘iday pishiq bo‘lsin, risqli bo‘lsin, qiz bo‘lsa, tiyuv bo‘lsin, o‘g‘il bo‘lsa, bir uydin tiyuv (ya‘ni qiz bola tarbiyasiga qo‘shnilar ham mas‘ulligiga ishora)
Soch olish		Olim bo‘lsin, aqli to‘la bo‘lsin.
Kokil olish	Bu marosim ancha yillar kutilgan farzandning sochi olinganda kokili qoldirilib, ziyoratgohga olib borilib, o‘sha yerda kokili olinadi.	Orqasidan yana farzandlar tug‘ilsin, umri uzoq bo‘lsin.

Tirnoq olish	Birinchi marta chaqoloqning tirnog'i olinganda kitob ustiga olinadi. Ba'zi joylarda tirnoq olingandan so'ng, barmoqlari Qur'onga tekkiziladi.	O'qimishli bo'lsin, olim bo'lsin, iymonli bo'lsin.
Beshik to'y,	Chaqoloqni beshikka solish marosimi o'ziga xos bo'lib, nuroniy onaxonlar tomonidan o'tkaziladi.	(O'ng bo'lsin – o'ng bo'lsin, egasi keldi, bapasi qochsin.) Beshigi qo'risin Umri uzoq bo'lsin,
Bir yoshga to'lganda o'tkaziladigan marosim	Bu marosim ham ba'zi hududlarda o'tkazilib, shu kuni birinchi marta sochi olinadi (tojik millati vakillari)	Umri uzoq bo'lsin, iymonli bo'lsin aqli etran bo'lsin
Chaqoloqning tishi chiqishidan oldin	Chaqaloqning tishi chiqishidan oldin qo'zichoqning ustiga mindiriladi.	Tishi qo'zichoq tishiday mayda, tekis, marjondek tizilgan bo'lsin, qo'zi tishidek chiroyli bo'lsin.
Sut tishi chiqishi kechikkanda	Tishi chiqishi qiyin bo'lganda, uchta qo'shniga guruchdan tayyorlangan oq osh tarqatiladi.	Tishlaring guruchdek oq, tekis bo'lsin, marjondek oq bo'lsin.
Sut tish tushgandagi amalga oshiriladigan irimlarda	Sut tish tushganda ba'zi hududlarda tomga, ba'zi hududlarda mevali daraxt tagiga ko'miladi.	Mevali daraxtday meva versin degan maqsadda, serfarzand bo'lsin, tomga otganda ona tilaklarini aytadi.
Sunnat to'y	o'g'il to'y,)Musulmon dinining belgisi	Iymoni budun bo'lsin. Oллоhning sevgan bandasi bo'lsin.
Sumka ko'tardi (ba'zi hududlarda)	Birinchi marta maktabga borganda ba'zi oilalar tomonidan nishonlanadi.	Ilmi ziyoda bo'lsin, o'qimishli bo'lsin.

Muchal to'y	O'n ikki yilni qamrab oluvchi, har bir yil bir hayvon nomi bilan ataluvchi, 22- martdan boshlanuvchi yil hisobi bo'lib O'n ikki yilda bir nishonlanadi. Birinchi marta muchali bo'layotgan qizga oq yoki qizil ko'ylak kiydiriladi.	Muchal to'yingiz muborak bo'lsin, umringiz uzoq bo'lsin. Risqingiz davomli bo'lsin.
Non sidirish	Qizni berishga rozilik bildirgan kun non sindiriladi.	Baxtli bo'lsin, xayrli bo'lsin.
Fotiha	Bu marosimda qiz va yigit unashtiriladi.	Baxtli bo'lsin, xayrli bo'lsin.
Uzatish	Qizning ota uyini tark etadigan kun o'tkaziladigan marosimlar.	Borgan joyida toshdek qotsin. Qaynona – qaynotasiga xizmatkor bo'lsin. Unib o'ssin.
Nikoh to'yi	Nikoh qiyilgandan so'ng bo'ladigan asosiy to'y.	Qo'shganing bilan qo'sha qari, uvali – juvali bo'l, serfarzand, serdavlat bo'ling.
Kampir o'ldi	Bu marosim uzatish jarayonida qilinadi. Nuroniy onaxon ko'rpada uxlaydi va uni yangi kelinchak shirin so'zlar bilan uyg'otish kerak. Undan so'ng joyidan turgan onaxon kelinchakka tilak bildiradi.	Tilingiz shirin bo'lsin, muomalali bo'ling.
Oyoq bosti		Oilaga bosh bo'ling.
Kuyovning chopanini tikish jarayoni	Kuyovning ustidagi choponi oq ip bilan tugulmasdan tikiladi.	Hayotingiz tugunsiz bo'lsin, yo'lingiz ochiq bo'lsin.
Soch silatar,	Kuyov kelinning sochini silaydi.	Kelinga shirin so'z bo'ling, mehribon bo'ling, tog'dek qalqoni bo'ling.
Ota yupatar	Qiz uzatilgandan so'ng otasini yupatish uchun yaqinlari, do'stlari keladi.	Yangi uyga kelin emas, qiz bo'lsin, e'zozlansin, o'zidan ko'paysin.

Kelinsalom	Nikoh to'yidan so'ng, ertasi kuni bajariladigan odat.	Oyoq – qo'lingiz chaqqon bo'lsin, Oyog'ingiz qutluq kelsin, baxtli bo'ling, serfarzand, serdavat bo'ling.
Chilla guzaron,	Qiz uzatilgandan so'ng ota uyiga qirq kun o'tgandan so'ng birinchi marta borishi.	Ikki uy o'rtasida ko'prik bo'lsin, borish kelishli bo'laylik.
Yuzochar	Nikoh to'yidan so'ng o'tkazilaigan odat.	Shirin so'z bo'lsin, yog'li oyoq bo'lsin, oyog'I qutluq kelsin, qo'l – oyog'I chaqqon bo'lsin.
Chaqirdi	Yangi kelinchakni kuyovning yoki qizning qarindoshlari birinchi marta uyiga chaqirish marosimi.	Singishib keting, Yangi uyga o'ralashib qoling
Soch oqarsin	Yoshi keksayib qolganda ham sochiga oq tushmasa, oq tushsin deb qilinadigan marosim. Oq osh qilinadi.	Sochingiz oqarsin, qarilik gashtini suring.
Yubiley to'y	Ma'lum yoshda tug'ilgan kunning kata davraa nishonlanishi.	Umringiz uzoq bo'lsin, farzandlar rohatini ko'ring.
Qurbonlik	Musulmonlar bajaradigan amallardan biri bo'lib, qo'y so'yib qurbonlik qilinadi.	Iymoningiz butun bo'lsin, qurbonligingizni Olloh dargohiga qabul qilsin. Niyatingiz qabul bo'lsin.
Ziyoratga borish jarayoni		Ziyoratingiz qabul bo'lsin, murodingiz hosil bo'lsin.
Aza	Inson vafot etganda, vidolashish jarayoni	Olloh sabr bersin. O'tib ketsin. Ko'rgan – kechirganing shu bo'lsin. Umrini qolganini yaqinlariga bersin. Yaxshi kunlariga kelaylik. Bundan keyin bu xonodonda to'ylar bo'lsin. Boshqa kulfat bo'lmasin.
Navro'z	Milliy bayram	Dasturxoningiz to'kin – sochin bo'lsin. Yilimiz barakali kelsin.

Hayit	Musulmonlar bayrami	Tutgan ro‘zalarimizni Olloh dargohiga qabul qilsin. Hammaga iymon, insof bersin. Xonodonlarimizda tinchlik – xotirjamlik bo‘lsin.
-------	---------------------	---

Bunday birliklar milliy-madaniy birliklar bo‘lib, leksemalari denotativ ma’nosidan tashqari ular ifoda etgan udumning o‘zbek xalqi madaniyatiga xosligi haqidagi ma’lumotni ham tashiydi. Su bilan birga har bir marosim uchun kishi ongida tabrik va tilaklar o‘ziga xos assotsiatsiyalanadi., Leksik birliklarga xos bu kabi milliy-madaniy belgilar ularning inson tafakkurida muayyan guruhlariga birlashuviga olib keladi. Shu sababli o‘zbek leksemasi o‘zbek xalqi xotirasida millat, xalq, O‘zbekiston leksemalaridan tashqari, kelinsalom, hayit, beshik to‘y kabi milliy-madaniy semali leksik birliklarni ham tiklaydi. Bu holat ayrim leksemalarning milliy-madaniylik belgisi asosida turli assotsiatsiyalarni hosil qilishini ko‘rsatadi.

Ba’zi leksemalar bir qarashda milliy-madaniylik belgisiga ega bo‘lmada, ayrim kishilar ongida milliy-madaniy assotsiatsiyalar sifatida gavdalanadi. D.Xudoyberganovanning qayd etishicha, «...ayrim hollarda predmetning ongdagi obrazi milliy assotsiatsiyalarni ham ifodalashi mumkin. Masalan, paxta so‘zini boshqa tillarga tarjima qilish mumkin. Bu so‘zning muqobili bo‘lmagan tilda esa mazkur tushunchani so‘z birikmasi orqali ifodalash mumkin. Lekin paxta haqida boshqa millat vakili ongida paydo bo‘lgan assotsiatsiyalar bilan o‘zbek millatiga mansub kishining ongidagi assotsiatsiyalar o‘rtasida muayyan farqlar bo‘lishi tabiiy» . Darhaqiqat, paxta leksemasi bu xom ashyoni yetishtiruvchi millat xotirasida dala, egat, ko‘sak, etak, terim, paxta terish mashinasi, paxta uyumi, xirmon, hasharchilar, tushlik kabi leksik birliklarni yodga tushirishi aniq. Ammo paxta dalasida bo‘lmagan, paxta terimi haqida ma’lumotga ega bo‘lmagan til egalarining paxta leksemasiga doir assotsiatsiyalari o‘ta jo‘n va cheklangan bo‘lishi tabiiy.

Yuqoridagi tasnif natijasidan ko‘rinib turibdiki, tilak va tabrik nutqiy aktlarining verbal assatsiatlashuvi jarayoni turli vaziyat, ijtimoiylik, so‘zning semantik, leksik, morfemik, morfologik, sintaktik, milliy – madaniy hayot, til uslublari, gendirga asoslangan holda verbal assotsiatsiyalanadi. Verbal assotsiativ tilshunoslikning tadqiq ob‘yekti assotsiativ tafakkur hosilalari bo‘lmish assotsiatsiyalardir. Demak, bir tushuncha ko‘pchilikka stimul bo‘lib kelsa ham, assotsiatsiya har bir kishida o‘ziga xos yuzaga keladi. Yuqorida o‘zbek tilida emotsional so‘zlarning verbal assotsiatsiyalashuvini turli qatorlarda qay holatda tafakkurda yuzaga kelishini

tahlil qilib o'rgatishda grafik organayzerlardan foydalanildi va bu metod mavzuni tushinib tahlil qilishda samaralidir.

Adabiyotlar:

1. Азимова И. Ўзбек тилидаги газета матнлари мазмуний перцепциясининг психолингвистик тадқиқи: Филол.фан. номз. дисс. – Тошкент: ЎзМУ, 2008. -153 б.
2. Искандарова Ш., Ҳошимова Н. Нутқ жараёнида ассоциацияларнинг воқеаланиши // АнДУ. Илмий хабарлар. -Андижон, 2010. - № 2. - Б. 85-88 б.
3. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. Монография. “Меринос” Тошкент – 2017.
4. Muslimjon Nasirov, Malikaxon Meliqo'ziyeva. Badiiy matnning assotsiativ tahlili. Innovation in the modern education system issue vol. 2 no. 19 (2022):
5. Нурмонов А. Лингвистик таълимотнинг янги босқичи. Танланган асарлар. III жилд. - Тошкент: Академнашр, 2012. – 376 б.
6. Ortiqova H. Maydon turlari va assotsiativ maydon xususida. Til va adabiyot ta'limi. 2022- yil 5-son, 24-25 b.
7. Tojiboyev B. O'zbek tili assotsiativ lug'ati (milliy-madaniy birliklar) materiallarining lingvistik tahlili. Til va adabiyot ta'limi. 2022-yil 8- son, 23-25 b.
8. Холбекова Матлубахон. Ассоциация ва ассоциатив тажрибалар моҳияти. Fars int j edu soc sci hum Publishing centre of Finland 1(1); 2022; 176.
9. Yusufjonova D. Verbal va psixologik assotsiatsiyalarning qiyosiy tahlili “pedagogs” International research journal ISSN: 2181-4027_SJIF: 4.995 Volume-

РЕЗЮМЕ

Assotsiativ tilshunoslikda tadqiqotlar olib borgan tilshunoslarning fikrlariga tayangan holda, assotsiatsiyalarni tasnifini tahlil qildik. Biz bu tasnif asosida tilak va tabrik nutqiy aktlarining verbal assotsiatsiyalashuni o'rgandik va shuni tadqiqotlardan ko'rdikki, ekspressiv leksemalar ham turli belgisiga asoslangan holda verbal assotsiatsiyalanadi. Lingvistik omillar bilan bog'liq holda hosil bo'ladigan assotsiatsiyalarni turlicha tasniflash mumkin: Quyida leksemalarning milliy-madaniy belgisiga asoslangan assotsiatsiyani tasnifladik.

РЕЗЮМЕ

Опираясь на мнения лингвистов, проводивших исследования в области ассоциативной лингвистики, мы проанализировали классификацию ассоциаций. На основе этой классификации мы изучили вербальную ассоциацию речевых актов пожелания и приветствия и в результате исследования установили, что экспрессивные лексемы вербально связаны и по различным их признакам. Ассоциации, образующиеся в связи с языковыми факторами, можно классифицировать по-разному: Ниже мы классифицировали ассоциации, основанные на национально-культурном признаке лексем.

SUMMARY

Based on the opinions of linguists who conducted research in associative linguistics, we analyzed the classification of associations. Based on this classification, we studied the verbal association of speech acts of wish and greeting, and we found from the research that expressive lexemes are also verbally associated based on their different signs. Associations formed in connection with linguistic factors can be classified in different ways: Below we have classified the association based on the national-cultural sign of lexemes.